

Ante Bralić

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru
abralic@unizd.hr

Ante Gverić

Državni arhiv u Zadru
ante.gveric@dazd.hr

DRUŠTVENO-GOSPODARSKE PRILIKE U DALMACIJI U VRIJEME LORINIJEVA DJELOVANJA

U radu se, nakon uvodnoga kraćeg životopisa Petra Lorinija, razmatraju društveno-gospodarske prilike u Dalmaciji u razdoblju od Lorinijevog imenovanja za prvog nadzornika ribarstva 1897. do njegove smrti 1921. To razdoblje je obilježeno sporim gospodarskim razvojem Dalmacije, što je bilo posljedica više uzroka: nepovoljni odnosi u poljoprivredi (kolonat), rentijerska orijentacija posjedničkog sloja, prometna izoliranost, loša obrazovna struktura i slaba potpora središnjih vlasti. Tome trebamo pridodati bolest vinove loze (filoksera) te „vinsku klauzulu“ koje su devastirale dalmatinsko vinogradarstvo. Ipak, uslijed djelovanja dalmatinskih političara i javnosti kao i krize dualizma, bečka vlada je odlučila 1907. započeti državno subvencioniran program ulaganja u Dalmaciji nazvan „Beckov program“.

Ključne riječi: društvo, gospodarstvo, Dalmacija, Austro-Ugarska Monarhija, Petar Lorini

Uvod

Petar Lorini ostavio je zapažen i u nacionalnim razmjerima relevantan trag na polju odgoja i obrazovanja, poljoprivrede i morskog ribarstva u posljednjim desetljećima 19. i prva dva desetljeća 20. stoljeća. Na njegov život i djelovanje umnogome su utjecale društveno-gospodarske prilike u Dalmaciji koja je tada bila u sastavu Austro-Ugarskog Carstva, i to austrijskoga dijela te dvojne monarhije.

Petar Lorini rođen je u Salima 30. travnja 1850. U matičnoj knjizi krštenih upisan je kao Bepo, Anton, Pjero.¹ Otac mu je bio Trifon, a majka Antonia, rođena Tarabachia, rodnom iz Malog Lošinja. Kršten je 13. svibnja iste godine.

¹ Matična knjiga krštenih Sali 1844. – 1874., Inv. br. 2167, Zbirka matičnih knjiga. Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-378.

Kumovi su bili Ivan Fortis iz Trogira i Dumina udova Tarabachia iz Malog Lošinja,² zasigurno rođakinja iz majčine obitelji. Obitelj Lorini doselila se sredinom 16. stoljeća iz Bergama u Zadar, a sredinom 17. stoljeća iz Zadra u Sali doselio je Zuanne Battista Lorini s obitelji.³

Nakon završenih pet razreda realne gimnazije na talijanskom jeziku u Zadru, Petar Lorini stekao je učiteljsko obrazovanje na preparandiji u Arbanasima.⁴

U travnju 1869. imenovan je učiteljem trećeg i četvrtog razreda pučke škole u Korčuli, a dvije godine kasnije postavljen je za upravitelja te škole. Godine 1870. premješten je u Kotor kao pomoćni učitelj, gdje je tri godine kasnije promaknut u učitelja II. klase. Iste, 1873. godine, vratio se u rodno mjesto kao učitelj,⁵ gdje je ostao sljedećih 20 godina. Na vlastitu inicijativu poučavao je na hrvatskom jeziku, iako je od osnivanja škole 1840. godine nastavni jezik u toj školi bio talijanski (Zaninović, 1979.). Lorini se istaknuo među zadarskim i uopće dalmatinskim učiteljima svojim redovitim izlaganjima na godišnjim pokrajinskim skupštinama učitelja.⁶

Kao mladi učitelj, prema svjedočenju Saljana, potpuno se dao u svoju službu. Svoje poslanje shvaćao je i izvan granica profesionalnih dužnosti. Podupirao je svaku dobru inicijativu za napredak mjesta. Organizirao je tzv. večernje škole za odrasle, na kojima je podučavao mještane o poljodjelstvu, ribarstvu, jeziku, o politici i događajima u svijetu.⁷ Za rad s odraslima dobio je više pohvalnica Kotarskog i Pokrajinskog školskog vijeća. Za vrijeme službe

² Krštenica Petra Lorinija. Osobni fond Petar Lorini, jedina kutija. Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-370. Sign. 1.

³ *Petar Lorini*, napisao Šime Grandov, 15. svibnja 1950. Strojopis. HR-DAZD-370. Sign. 88.

⁴ Neki autori (Grandov, 1956., 49 i Basioli, 1973., 1) navode da je učiteljsku školu završio u Dubrovniku, ne navodeći izvore za tu tvrdnju. Izgleda da istini više odgovara tvrdnja Mate Zaninovića da je Lorini završio tek otvorenu preparandiju u Arbanasima (Zaninović, 1979., 241-242).

⁵ Dopis Školskog vijeća u Kotoru upravi Narodne škole u Kotoru o premještanju P. Lorinija u Sali. HR-DAZD-370. Sign. 19.

⁶ U Osobnom arhivskom fondu Petar Lorini sačuvano je nekoliko njegovih izlaganja na skupštinama učitelja: „Koja sredstva ima uporaviti učitelj da se oplemeni djetinja ćud?“, govor na 6. učiteljskoj kotarskoj skupštini zadarskog i benkovačkog kotara, 1880. godine. „Kako će učitelj, i izvan kazna, djecu priučavati školskomu zaptu?“, govor na 7. učiteljskoj skupštini zadarskog i benkovačkog kotara, 1882. godine. „Što se može zahtijevati od učitelja u Dalmaciji u ime predavanja tjelovježbe obzirom na učevna sredstva kojima učitelj može da razpolaže?“. Govor na 10. učiteljskoj skupštini.

⁷ *Petar Lorini*, Šime Grandov, HR-DAZD-370. Sign. 88.

u Salima postao je dopisni član Hrvatskoga pedagogijsko-književnog zbora i povjerenik Matice hrvatske iz Zagreba.⁸ Kao cijenjen mještatin, Lorini je 1877. godine imenovan članom Povjerenstva javne dobrotvornosti u Salima, a 1888. godine Općina Sali imenovala ga je svojim posrednikom u izvansudskom rješavanju sporova među mještanima kako bi bili oslobođeni sudskih troškova (Zaninović, 1979.).

U siječnju 1893. imenovan je privremenim učiteljem u muškoj učiteljskoj školi (preparandiji) u Zadru. Stalno zaposlenje u toj instituciji dobio je 1897. godine.⁹ Međutim, svega nekoliko mjeseci kasnije postavljen je za voditelja ribarskog odsjeka pri Pomorskoj vladi u Trstu, nadležnoj za Dalmaciju, Istru, Trst i Goričko primorje. Ondje se Lorini posve posvetio ribarstvu koje je proučavao i kojim se bavio čitav život. U okviru djelokruga svoje službe pripremio je niz uredaba o reguliranju ribarenja (Grandov, 1956.). Uz to, posvetio se i publicističkom radu objavivši više radova, od kojih je najznačajnije djelo „Ribanje i ribarske sprave“, objavljeno u Beču 1903. godine.

S visoke pozicije u Trstu učinio je puno i za svoje mjesto. U listopadu 1904. organizirao je posjet Salima ondašnjeg predsjednika Pomorske vlade Natalea Ebnera, a u svrhu izgradnje tvornice za preradu srdela te izgradnje i obnove obale, gata i škvera u Salima. Godine 1907. konstruirao je mrežu plivaricu za lov srdela na otvorenom moru.¹⁰

U srpnju 1912. umirovljen je kao viši dvorski savjetnik te je boravio u Zadru i u Salima. Nakon Rapallskog ugovora (1920.) bio je voditelj ribarskog odsjeka pri Zadružnom savezu u Splitu. Ubrzo je imenovan delegatom jugoslavenske komisije za pregovore s Italijom oko trgovačko-ribarskih ugovora koji su trebali biti sklopljeni nakon uspostave jugoslavensko-talijanske granice u Rapallu. Vršeći tu službu, umro je u Beogradu 17. srpnja 1921. (Grandov, 1956.) Pokopan je u rodnim Salima. Obavještavajući javnost o njegovoj smrti, splitske novine *Novo Doba* istaknule su da je Petar Lorini bio „skoro jedini koji je kod nas stručno pisao o ribarstvu“.¹¹

U znak zahvale i priznanja za Lorinijev rad na području dvadesetogodišnjeg obrazovanja u Salima, te za njegov ogroman doprinos kao ribarskog stručnjaka,

⁸ Imenovanje dopisnim članom Hrvatskoga pedagogijsko-književnog zbora od 19. siječnja 1885., HR-DAZD-370. Sign. 26. Imenovanje povjerenikom Matice hrvatske, 5. veljače 1886. HR-DAZD-370. Sign. 72.

⁹ Imenovanje stalnim učiteljem od 9. ožujka 1897. HR-DAZD-370. Sign. 43.

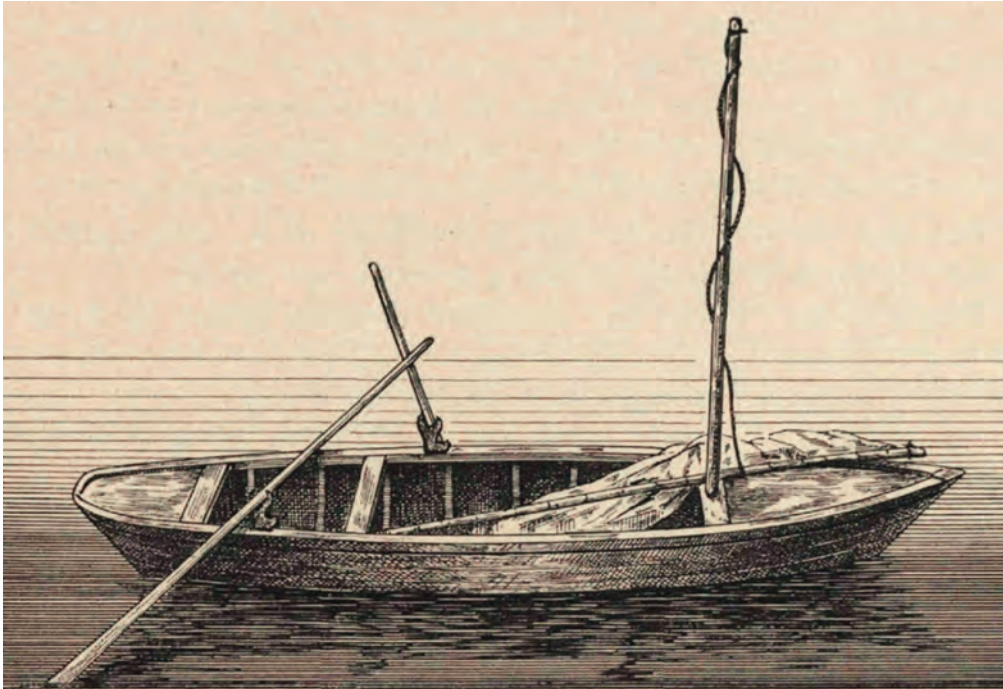
¹⁰ *Petar Lorini*, Šime Grandov, HR-DAZD-370. Sign. 88.

¹¹ *Petar Lorini*, *Novo Doba*, br. 161, god. IV, Split, 19. 7. 1921.

u Salima je 1973. godine priređena izložba o njegovu pedagoškom radu i djelovanju saljske škole kroz sto godina. Tom je prilikom škola imenovana po Petru Loriniju, a u školskom dvorištu podignuto je njegovo poprsje u bronci, rad akademskog kipara Ante Orlića (Petešić, 1973.).

Djelovanje Petra Lorinija na području unaprjeđivanja ribarstva, kao i njegov pedagoški rad, rijedak je primjer izuzetno uspjeloga angažmana pojedinca poteklog iz malog mjesta, bez značajnijih potpora državne uprave na tom putu. Njegov rad na području ribarstva premašuje granice ne samo lokalne sredine, nego i znatno šire.

Petar Lorini pripada onoj plejadi dalmatinskih učitelja koji su bili bolno svjesni zaostalosti dalmatinske poljoprivrede. O tome je detaljno pisao u tiskanom govoru dalmatinskim pučkim učiteljima pod naslovom *Poljodjelske prilike kotara Zadarskoga i Pučki učitelji* (1891.). I sam je od 1891. do postavljanja na mjesto ribarskog nadzornika podučavao poljodjelstvo na Vježbaonici pri zadarskoj Preparandiji obrazujući buduće učitelje temeljnim znanjima. Pučki su učitelji često puta u seoskoj zajednici, uz župnika, jedini imali šire formalno obrazovanje i kao takvi su mogli poslužiti kao medijatori modernizacijskih procesa. Međutim, loša obrazovna struktura učitelja (ispočetka su imali samo tri, a kasnije četiri razreda učiteljskog naukovanja), potplaćenost, življenje u zajednici koja nerijetko nije shvaćala važnost obrazovanja – osobito djevojčica, često su obeshrabrivali pučke učitelje u poduzimanju prosvjetiteljskih radnji u poljoprivredi. Država je, želeći potaknuti širenje znanja iz poljoprivrede, osnivala poljoprivredne škole kao npr. u Gružu (1887.) i Splitu (1905. – 1907.), a plaćala je putujuće „poljodjelske“ učitelje koji bi kroz pokrajinu podučavali seljake novim, modernijim i efikasnijim metodama obrade zemljišta. S istim je ciljem u Splitu 1894. osnovana „C. K. Kemično gospodarstvena pokušajna postaja“ (Tambača, 1974., 197-198). U tom smislu može se promatrati i Lorinijevo djelovanje na polju morskog ribarstva. Kao ribarski nadzornik prosvjećivao je dalmatinske ribare novih tehnikama i alatima u ribarstvu. Uzevši u obzir ukupno teško gospodarsko stanje u Dalmaciji, Lorini je poduzimao sve što je u moći jednoga pojedinca, koji svrhovito i požrtvovno ulaže sve svoje kompetencije za opće dobro. Naravno, takvo djelovanje pojedinca u nepovoljnim društveno-gospodarskim okolnostima nije uvijek nailazilo na plodno tlo niti je moglo potaknuti revolucionarne promjene u svim aspektima djelovanja. No, Lorinijeve zasluge, posebno u pogledu razvoja morskog ribarstva, bile su očite i dugosežne, a od relevantnih vrednovatelja prepoznate i poštovane.

Batelina (Lorini, 1903., 57)

Društveno-gospodarske prilike u Dalmaciji na početku 20. stoljeća

Kraljevina Dalmacija – kako se službeno nazivala austrijska pokrajina od 1816. godine – protezala se od Raba na sjeveru do Spiča (pred Barom) na jugu. Imala je površinu od 12.835 km². Dalmacija je u upravnom smislu bila podijeljena u 14 kotara (pretura) i to: Zadar, Benkovac, Knin, Šibenik, Sinj, Split, Imotski, Makarska, Brač, Hvar, Korčula, Metković, Dubrovnik i Kotor. Na tom području djelovalo je 86 općina. Lorini je rođen na Salima koje su bile sjedište istoimene općine Zadarskog kotara koji je još obuhvaćao i općine Rab, Pag, Nin, Silbu, Novigrad, Biograd te Zadar.¹²

Većinu stanovništva višetničke Dalmacije činili su Hrvati. Pod austrougarskom upravom nacionalna pripadnost nije se zasebno evidentirala

¹² U tekstu je korišten djelomično dio magistarskog rada A. Bralića (2002.): *Zadarsko novinstvo uoči Prvog svjetskog rata*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, od stranice 23 do 32.

u popisima stanovništva pa je nacionalni sastav stanovništva moguće utvrditi kombinacijom vjerske i jezične pripadnosti. Broj Hrvata utvrđen je tako da je od ukupnog stanovništva koje je govorilo hrvatski jezik oduzet dio koji se odnosi na pravoslavno stanovništvo, a dodan je malen udio jezično neopredijeljenih (Tabl. 1). Kod Srba je isti slučaj, dok se kod Talijana kao meritoran koristi podatak o jezičnoj pripadnosti stanovništva. Za ostale narodnosti vrijedi, također, kombinacija vjerskog i nacionalnog opredjeljenja, npr. kod Židova vjerski princip, a kod Čeha jezični princip.

Tablica 1. Nacionalna struktura stanovništva Kraljevine Dalmacije

Narodnost	1880.		1890.		1900.		1910.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Hrvati	369.531	77,62	423.536	80,30	481.499	81,09	520.073	80,56
Srbi	78.852	16,56	87.160	16,53	96.466	16,25	106.308	16,46
Talijani	27.305	5,73	16.000	3,03	15.279	2,57	18.028	2,79
Ostali	414	0,09	730	0,14	540	0,09	1.257	0,19
Ukupno	476.102	100	524.426	100	593.784	100	645.666	100

Izvor: tablica je izrađena prema Diklić, 1998., 22.

Socijalnu strukturu Dalmacije obilježavala je nerazvijena društvena stratifikacija (Tabl. 2). Zaostalost dalmatinske industrije je bila takva da ona nije mogla apsorbirati porast stanovništva nakon 1880. godine, pa je zbog toga popisom iz 1890. evidentiran porast udjela poljoprivrednog stanovništva, što nije slučaj u razvijenijim društvima. Tek je lagani uspon industrije, u kombinaciji s velikim iseljavanjem primorskog stanovništva, doveo do malenog pada udjela poljoprivrednog stanovništva u kasnijim popisnim godinama.

Tablica 2. Socijalna struktura stanovništva Kraljevine Dalmacije¹³

Godina	1880.	1890.	1900.	1910.	
Ukupan broj stanovnika	476.102	527.426	593.784	645.666	
Primarni sektor – Poljodjelstvo, šumarstvo i ribarstvo	Vlasnici	88.201	68.709	81.497	93.441
	Službenici	1.153	60	38	29
	Radnici	121.998	220.160	223.197	225.461
	Ukućani	179.143	165.204	192.567	213.562
	Sluge	3.272	81	98	763
	Ukupno	393.767	454.214	497.397	533.256
	Udio (%)	82,71	86,12	83,77	82,60
Sekundarni sektor – Rudarstvo, industrija i zanat	Vlasnici	5.241	4.412	4.305	5.438
	Službenici	215	134	203	182
	Radnici	5.789	6.513	9.265	9.372
	Ukućani	10.924	12.680	16.462	15.725
	Sluge	710	427	499	402
	Ukupno	22.879	24.166	30.734	31.119
	Udio (%)	4,80	4,58	5,18	4,82
Tercijarni sektor – Trgovina, bankarstvo i promet	Vlasnici	3.551	3.288	3.353	5.705
	Službenici	372	993	794	1.126
	Radnici	2.728	4.178	4.255	6.196
	Ukućani	10.443	12.218	15.461	16.916
	Sluge	881	819	851	1.100
	Ukupno	17.975	21.496	24.714	31.043
	Udio (%)	3,77	4,08	4,16	4,81
Državne službe i umirovljenici	Nezavisne osobe	17.942	15.688	22.141	27.690
	Ukućani	19.679	10.026	15.921	19.963
	Sluge	3.859	1.836	2.877	2.533
	Ukupno	41.480	27.550	40.939	50.186
	Udio (%)	8,71	5,22	6,89	7,77

Izvor: tablica je preuzeta iz Diklić, 1998., 19.

¹³ Pojašnjenja za primarni sektor: po popisu iz 1890. najveći dio službenika i slugu prebačen je u radničko zanimanje. Radnici u poljodjelstvu u najvećem dijelu nisu bili najamnici, nego su to bili punoljetni članovi kućanstva koji nisu bili vlasnici zemlje. Za ovoliki broj radnika u poljodjelstvu „zaslužne“ su i kućne zadruge.

Gospodarsko stanje u Dalmaciji na početku 20. stoljeća

Poljoprivreda i ribarstvo

Velika većina stanovništva u Dalmaciji primarno su bili poljoprivrednici. U Dalmaciji se samo petina zemljišta mogla obrađivati, dok se ostalo zemljište moglo koristiti samo u ekstenzivnom stočarstvu ili šumarstvu. Premda su se prilično velike površine zemljišta nalazile pod žitaricama, ipak njihova proizvodnja nije mogla, zbog slabog uroda, zadovoljiti potrebe stanovništva, nego su se svake godine uvezile velike količine žitarica (Peričić, 1995., 119). Dodatno su lošem stanju dalmatinskog gospodarstva pogodovala dva procesa. S jedne strane, to je bilo stanje u vinogradarstvu, a s druge strane prelazak s jedrenjaštva na parobrodarstvo. Dalmacija je uoči Prvoga svjetskog rata proizvodila između 1.000.000 i 1.200.000 hektolitara vina, od čega je polovica odlazila u izvoz. Vinogradarstvo je predstavljalo jednu od rijetkih grana poljoprivrede koja je donosila kapital u Dalmaciju. Osobiti poticaj razvoju vinogradarstva u Dalmaciji bilo je izbijanje bolesti filoksera u Francuskoj, Španjolskoj i Italiji krajem 60-tih godina 19. stoljeća, uslijed čega je nastala potražnja za vinima u cijeloj Europi. Nakon pojave te bolesti u zapadnoeuropskim vinogradarskim regijama, u Dalmaciji je nije bilo još tri desetljeća (u Dalmaciji se pojavila 1894.; Tambača, 1974., 200), što je omogućilo nagli razvoj vinogradarstva i vinarstva te veliki izvoz vina. Međutim, s obzirom na to da je dalmatinsko vino bilo niže kvalitete, uslijed zastarjele proizvodnje vina i podrumarstva, Dalmacija nije u potpunosti iskoristila svoje mogućnosti u tom razdoblju vinske konjunktura. U procesu konjunktura prodaje vina sadili su se novi vinogradi krčenjem, ali i nauštrb starih kultura, posebno maslina, što je krajem 19. stoljeća, kada je došlo do krize dalmatinskoga vinogradarstva, umnogome pridonijelo stagnaciji pa i nazadovanju poljoprivrede. Kriza je uzrokovana pojavom filoksera u Dalmaciji kao i “vinskom klauzulom” iz 1892. koja je omogućila talijanskim vinima povoljan carinski tretman na austrougarskom tržištu. Državna uprava je učinila veoma malo na popravljanju stanja u Dalmaciji. Nudila je za obnovu vinograda beskamratne kredite, ali je pokrajina trebala sudjelovati s polovicom za to predviđenih financijskih sredstava. S obzirom na to da su pokrajinske financije bile iznimno siromašne (manje od 3 milijuna kruna), a opterećene redovitim rashodima, nisu se mogla naći adekvatna sredstva za obnovu vinograda. Unatoč tomu što su nadležne vlasti podizale matične nasade američke loze kao podlogu otpornu na filokseru i što je “vinska

klauzula” ukinuta 1904. godine, sve to je bilo kasno i nedovoljno pa je Dalmacija izgubila svoje mjesto na europskom tržištu vina.¹⁴

Drugi segment koji je utjecao na dalmatinsko gospodarstvo bio je prelazak s jedrenjačkog na parno brodarstvo. Dok je za izgradnju i održavanje jedrenjaka trebalo relativno manje sredstava, dotle su za izgradnju parobroda kao i njegovo održavanje bila potrebna puno veća sredstva. Dalmatinski brodari jednostavno nisu imali dovoljno kapitala niti državne pomoći da preuzmu nova prometna sredstva. U austrijskom dijelu Monarhije, vlasti su subvencionirale tršćanski „Austrijski Lloyd“, dok su u ugarskom dijelu subvencionirale riječku „Ungaro-croatu“. U takvim okolnostima, djelomična konsolidacija brodarstva zbilja se tek početkom 20. stoljeća (Fio, 1962.).

Dalmacija je bila izrazito zaostala zemlja u pogledu poljoprivredne proizvodnje. Na to jasno upućuju podatci službene austrijske statistike. Unatoč sve većim površinama korištenim u poljoprivredi (Tabl. 3), proizvodnja hrane nije bila dovoljna. Pišući o stanju poljoprivrede u zadarskom kotaru, P. Lorini vrlo je izravno izrazio svoj pogled na zaostalost te gospodarske djelatnosti: ... *naj veća šteta nije u tom što po našem političkom kotaru nije gojena svaka grana poljodjelstva, nego baš u tom što ove te se goje tako su zaostale, da čovjek koji ne opći s narodom, mučno i vjeruje* (Lorini, 1891., 3). Objašnjavajući uzroke te zaostalosti, istakao je: *..narod nam propada, narod nam u nekim mjestima od gladi skapa. Što zar da je narod raskalašen te ne prijanja uz posao koliko bi trebalo? (...) nu, pri moru, poimenice po otocima, narod je uzorom štednje, a radi tako neumorno, da ti puca srce kad gledaš koji plod bere s njegova truda. (...) Našem narodu fali: 1. voda, 2. gnoj, 3. odlučnost da se pri svom poslu lati novih izuma i racionalnog postupanja* (Lorini, 1891., 3-4).

Tablica 3. Obradivo zemljište u Dalmaciji (u hektarima)

Godina	oranice	livade	vrtovi	vinogradi	maslinici
1890.	133.084	10.492	18.534	77.256	32.606
1900.	133.938	10.492	12.156	77.812	32.585
1912.	137.000	11.000	37.000	82.000	37.000

Izvor: tablica izrađena prema Diklić, 1998, 25.

¹⁴ Filokseru (žiložderu) je u Dalmaciji prvi utvrdio putujući učitelj poljodjelstva Mate Dudan, i to na Olibu, Silbi i Novalji na Pagu 1894. godine (Ožanić, 1955.). O problemima nastalim širenjem bolesti vinove loze (filoksere) i „vinske klauzule“ vidi: Perić (1978.), Kraljević (1994.), Čuka i dr. (2017.). Nakon početka veće državne intervencije kroz „Beckov program“ pojačana je sadnja novih vinograda otpornijih na filokseru. U samo tri godine od 1907. do 1910. zasađeno je 15 tisuća novih (zamijenjenih) vinograda (Tambača, 1974., 200).

Ukupna produkcija osnovnih živežnih namirnica počela je opadati i prije Prvoga svjetskog rata, a zatim se taj proces nastavio i tijekom rata (Tabl. 4). Tijekom rata poljoprivredna proizvodnja opala je, uz postojeće probleme u poljoprivredi, i zbog angažmana muške ratne snage na bojištima.

Tablica 4. *Dalmatinska produkcija namirnica (u kvintalima)*

Namirnica	1911.	1914.	1916.
pšenica	315.246	226.200	101.457
raž	49.413	41.145	10.049
zob	14.033	15.576	6.550
kukuruz	-	404.897	84.571
sočivo	-	45.232	16.361
krumpir	261.031	333.002	192.505
duhan	-	26.036	2.891

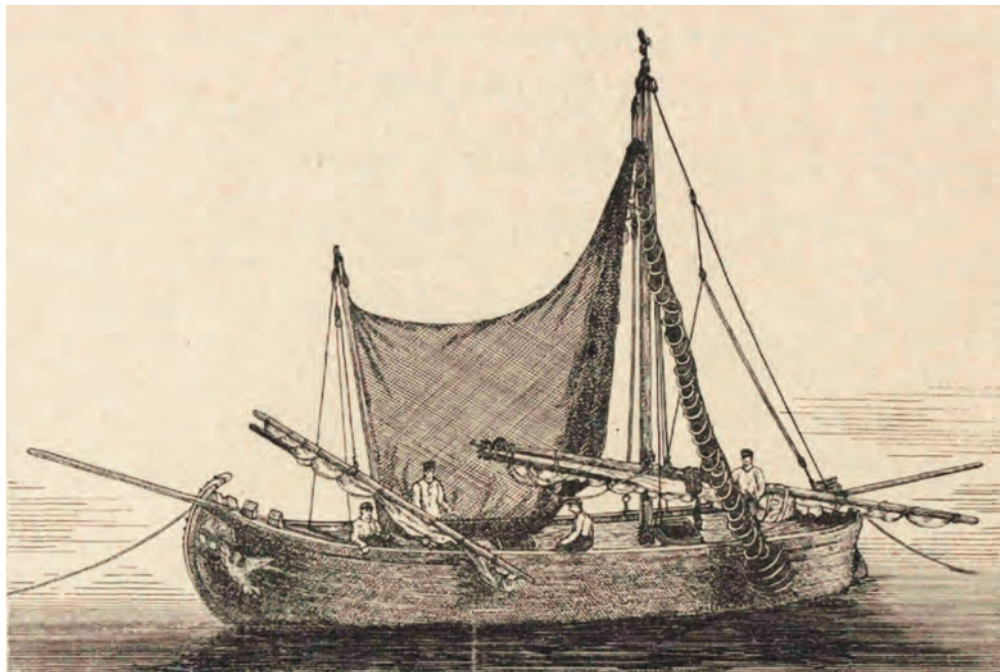
Izvor: tablica preuzeta iz Bralić, 1999., 162.

Loša situacija poprimila je katastrofalne razmjere tijekom Prvoga svjetskog rata, što je vidljivo iz podataka o prosječnom urodu pojedinog poljoprivrednog proizvoda u kvintalima po hektaru iz 1916. godine. Za usporedbu, iste kulture davale su mnogo veći urod u Češkoj, na što zasigurno nisu utjecale samo pedološka i klimatska obilježja, već i stupanj razvijenosti poljoprivrede (Tabl. 5).

Tablica 5. *Prosječan urod poljoprivrednih kultura po hektaru u Dalmaciji i Češkoj (u kvintalima)*

Namirnica	Dalmacija 1911.	Dalmacija 1916.	Češka 1916.
pšenica	8,9	4,6	10,9
raž	6,9	3,7	8,8
zob	3,8	2,5	11,6
kukuruz	5,8	2,4	-
sočivo	-	3,4	-
krumpir	55,7	23,4	48,4
duhan	-	9,8	-

Izvor: tablica izrađena prema Bralić, 1999., 162 i D'Alia, 1917., 17-22.

Bragoc (Lorini, 1903., 54)

Za razvitak dalmatinske poljoprivrede bila je nepovoljna činjenica što se gotovo nijedan veleposjednik nije aktivno bavio poljoprivredom, nego su davali zemlju u zakup seljacima ili su krajem 19. i početkom 20. stoljeća počeli prodavati zemlju samim obrađivačima kao što je, primjerice, bilo na Silbi, Istu, Viru, Olibu, Ravi i Kornatima.¹⁵ U Dalmaciji je bilo vrlo malo poljoprivrednih

¹⁵ Silbenjani su otkupili posjede na svom otoku od zemljoposjednika Marka Raguzina još 1852. (Jurić, 1910.; Starešina, 1973.) Na sličan su način Iščani otkupili zemlju na Istu i pripadajućim otočićima od obitelji Lantana i Deponte 1862. (Smoljan, 2008.), a Murterini i Betinjani su „kupovštinom“ došli u posjed najvećeg dijela kornatskog arhipelaga, otkupljujući ga u nekoliko navrata od zadarskih zemljoposjednika, ponajviše od obitelji Tippman i Afrić (Kulušić, 1965., 1984., 2001.; Juran, 2004.; Skračić, Bašić, 2004.). Virani su početkom 20. st., od 1904. do 1914., otkupili posjede na svom otoku od obitelji Obradović, odnosno od ženskoga ogranka zadarske obitelji Bakmaz (Bašić, 2005.), a Ravljani su početkom 20. st. otkupili zemlju od samostana franjevac trećoredaca na Školjiću pokraj Preka i zemljoposjednika iz Zadra, Velog Iža i Solina itd. (Faričić, 2012.). J. Faričić navodi da (se) u tradiciji pojedinih otočnih naselja otkup zemljišta smatrao se prvorazrednim događajem, usporedivim s novim „rađanjem“ cijele seoske zajednice (Faričić, 2012., 228). Isti autor ističe primjer proslave godišnjice otkupa zemljišnih čestica na Olibu koje su otočani kupili, posredovanjem zadarskoga nadbiskupa Vinka Pulišića, od Dunata Filippija 1900. godine (Pulišić, 1929.).

imanja gdje se obavljala racionalnija i na znanstvenim temeljima zasnovana obrada zemlje.

Zadarski kraj je bio u nešto povoljnijem položaju glede velikih dobara, jer su postojala državna dobra na Vrani i u Arbanasima, a katolički muški red trapista imao je svoje imanje u Zemuniku. Također, u samoj okolici grada (na Brodarici) postojala je ogledna peradarna. Veliki problem kod uzgoja peradi je bila kokošja kuga koja je u velikoj mjeri uništavala perad. Jedna od djelotvornijih mjera bila bi redovita izmjena pitke vode za perad, međutim, kako većina naselja u Dalmaciji ne samo da nisu imala vodovod, nego su i oskudijevala vodom u ljetnim mjesecima, ta je preventivna mjera ostajala mrtvo slovo na papiru (Bralić, 1999., 158).

Na niski stupanj dalmatinske poljoprivrede dijelom je utjecala nepovjerenost seljaka prema inovacijama. Zbog toga pokušaji austrijskih vlasti da tečajevima i organizacijom terenskog rada putujućih učitelja poljoprivrede upute poljoprivrednike na nove tehnike i tehnologije koje bi mogle unaprijediti proizvodnju često nisu nailazili na plodno tlo. Ipak, mnogi putujući učitelji poljodjelstva ostavili su zamjetan trag tako što su prigodnim predavanjima i pokaznim vježbama upoznavali poljoprivrednike s različitim tehnikama obradbe različitih agrarnih kultura, mogućnostima inovacije novih sorti i pasmina te proizvodnje poljoprivrednih proizvoda (Ožanić, 1955.). Među njima se posebno istaknuo Stanko Ožanić, koji je svoju aktivnost nastavio i u razdoblju između dva svjetska rata (Defilippis, 1994., Stipetić, 1994.). Lorini, pak, o nepovjerenju i predrasudama seljaka prema tim aktivnostima piše: *Bilo je dobrih duša te su narodu od srca progovorile, bilo je ljudi koji su narodu priopćili koješta o napretku znanosti, koji su mu do ruku donijeli sredstva kojima da se pomogne; ali su ti ljudi naišli na prevelike poteškoće, imali su se boriti sa svakovrsnim presudama koje su duboko ukorjenjene, u našim težacima, koje im koprenu pred oči steru eda bijedni ne progledaju* (Lorini, 1891., 5). Na drugom mjestu dodaje: *I dočim uljudno čeljade lakše prijania uz istinu, dočim uljudba ista ne da prkosi, neuk seljak, u svojoj ukočenosti i tvrdoglavosti teško da popusti; a to tim teže kad je govor o stvari gdje on smatra sebe jedinim vještakom, dok je upit u uvjerenju da čovjek koji ne maše motikom, ne može da progovori o težačkim poslovima, a kamo li da on njega uči i savjetuje* (Lorini, 1891., 11). No, progovara kao svjedok i osoba svjesna problema koji treba rješavati, a ne kao pesimistični kritičar. Potičući učitelje da učine sve što je u njihovoj moći kako bi doprinijeli razvoju poljoprivrede, naglašava sljedeće: *Učitelj će osobitim načinom nastojati da opetovnicu upotrebi za širenje racionalizma u poljodjelstvu. Nastojaće još da primami k sebi odraslu čeljad svoga sela, kojoj će, svakom prigodom, a osobito u naročito zavedenim večernjim sastancima, i obzirom na posebne potrebe kotara*

Zadarskoga, prestati kobne posljedice tamanjenja sitnogorice, palenja pašnjaka, nepametnog postupanja sa gnojem, a naj više pak nemarnosti u uporabi srestava što je znanost otkrila kao obranu proti nametnicima i zareznicima, te su navalili na vinograd i na maslinu. Učitelju se na dušu stavlja da svojim radom doprinese tomu da koliko u djeci, toliko u odraslima potiče neprestano ljubav za poljsko gospodarstvo i za težački stališ, ističući svakom prilikom ljepotu težačkog zanimanja za ljudsku zadrugu, te budeći ponos u mladim i odraslim težacima za svoj stališ (Lorini, 1891., 12).

Dalmatinski seljak je, u najvećoj mjeri, bio u teškom materijalnom stanju bez mogućnosti formiranja bilo kakvog kapitala ili akumulacije. Pored državnih poreza (zemljarine koju je u prosjeku plaćao 1,5 kruna po hektaru, što nije predstavljalo veliko opterećenje; Foretić, 1969a, 47), zakupnik je morao davati dio prinosa vlasniku zemlje, što se kretalo od 1/3 do 1/4 proizvoda. S obzirom na to da se vlasnicima zakupnina davala iz kulture vinove loze i maslina, što je vlasnik najlakše mogao kontrolirati, to je također doprinosilo usporavanju poljoprivrednog razvitka. Uz te poreze, postojala su i razna davanja crkvi, kao npr. redovina. Seljak bi se našao u osobito teškoj situaciji kada bi se morao zadužiti. Tijekom čitavog 19. stoljeća seljacima nisu bili dostupni uobičajeni bankarski krediti pa su se zaduživali kod lihvara koji su ogromnim kamatama upropaštavali seljake. Tek je osnutak "Zemljišno-veresijskog zavoda Kraljevine Dalmacije" 1892. polako istisnuo lihvare iz dalmatinskog sela. Taj hipotekarni zavod, koji je bio potpomognut od Dalmatinskog sabora, imao je veliku ulogu u poboljšanju stanja seljaka (Foretić, 1969b, 32).

Tablica 6. Prosječna godišnja proizvodnja poljoprivrednih proizvoda u zadarskom kotaru uoči Prvoga svjetskog rata (godine 1912., 1913. i 1914.)

Poljoprivredne kulture	kukuruz	raž	ječam	zob	pšenica	sočiva
Površina (ha)	3.266	559	4.247	1.377	7.253	92
Urod (q)	25.606	3.590	18.091	5.378	66.022	1.407

Izvor: tablica izrađena prema Smiric, 1920., 16-17.

Velik problem dalmatinske poljoprivrede bila je slaba diversifikacija proizvodnje te prevelika usmjerenost na svega nekoliko poljodjelskih kultura (ponajprije na maslinu i vinovu lozu na otocima i priobalju te na nekoliko ratarskih kultura u zaobalju). Lorini je slikovito opisao takvo stanje: ... napokon pčelarstvo, gojenje kunaca, krmadi, kokošiju, svilenih buba itd. od kojih se

obrta po drugim stranama unaša u kuću lijep novac, ovgje su nazaslužna, nespretna a i dosadljiva zabava, koja se povjerava gdje i gdje, kad i kad, samim ženama, koje u težačkim kućama to toliko da zasluže za pregačicu, jal rubac, ili da podmire ženske i dječje sitnarijice, za koje bi mučno od ljudi dobile novaca (Lorini, 1891., 2-3). Valja, međutim, istaknuti, proizvodnju duhana kojom se bavilo 2100 poljoprivrednika koji su proizveli 189.158 kilograma duhana (Smiric, 1920., 19).

Stočarstvo Dalmacije bilo je u još gorem stanju od ratarstva. Ekstenzivno bavljenje stočarstvom, uz siromašne pašnjake, onemogućavao je napredak stočarstva. Uspriko relativno velikom broju ovaca, Dalmacija je morala uvoziti mliječne proizvode, kao npr. sir, a 1910. postojala je samo jedna mljekarska zadruga, osnovana u Zemunik 1906. godine (Ganza Aras, 1986., 159). Niska produktivna razina u stočarstvu imala je teške posljedice tijekom Prvog svjetskog rata kada je tov domaćih životinja opadao još i više (Tabl. 7).

Tablica 7. Pad broja stoke u Dalmaciji tijekom rata

Vrsta stoke	1910.	1917.	Manjak 1910. – 1917.
konji	26.520	13.568	12.959
goveda	104.716	81.458	23.258
mazge i magarci	42.697	32.471	10.208
ovce	1.027.747	715.768	311.978
koze	254.849	175.479	79.370
svinje	70.849	32.194	38.655

Izvor: tablica preuzeta iz Bralić, 1999., 165.

Od početka 20. stoljeća može se pratiti postupno organiziranje poljoprivrednih zadruga u Dalmaciji.¹⁶ Često je organiziranje zadružnog života bilo povezano s političkim gibanjima, u prvom redu dalmatinskih pravaša koji su tako željeli uspostaviti kontrolu nad hrvatskim selom u Dalmaciji. U tome su imali pomoć slovenskih konzervativaca (*Slovenske ljudske stranke*), najjače stranke u slovenskim zemljama. Potrebno je istaknuti da je u Dalmaciji zadružni pokret najčešće bio ograničen na zajedničku nabavu poljoprivrednog repromaterijala, dok su jači integrativni oblici zadružnog organiziranja bili

¹⁶ Godine 1905. u Dalmaciji je djelovalo oko 120 poljoprivrednih zadruga, različita stupnja aktivnosti (Tambača, 1974., 197).

rijetki. Najjača ustanova tog tipa bio je Zadrudni savez Dalmacije sa sjedištem u Splitu (Kovačević, 1977., Mataga, 1991.).

Ribarstvo Dalmacije predstavljalo je gospodarsku djelatnost kojom se 1909. bavilo 16.707 ribara na 4.754 broda, a oni su ulovili ribe u vrijednosti od 7.468.016 kruna ili 40 kruna po ribaru, dok su istodobno ribari iz Chioggie, tzv. Čozoti, ostvarivali ulov vrijedan 1440 kruna po ribaru. Slatkovodno ribarstvo postojalo je samo na Vranskom jezeru i na Neretvi te se godišnje lovilo 60 tona ribe (Foretić, 1969b, 19).

Dalmacija je statistički obilovala šumama, čak 30% teritorija ili 380.000 hektara pokriveno je šumama.¹⁷ Međutim, osim u slučaju šume hrasta crnike koja je zauzimala relativno velike površine na otocima Rabu, Olibu i Mljetu, u vegetaciji najvećeg dijela Dalmacije prevladavali su različiti degradirani oblici šumskog pokrova, najčešće u obliku makije koja je u gospodarskom smislu bila male vrijednosti. Uzroci degradacije dalmatinskih šuma bili su višestruki. Glavni razlog tome bilo je nesređeno vlasničko stanje šuma. Naime, najveći dio šuma, oko 200.000 hektara, bio je u općinskom vlasništvu. Tim šumama nije se održivo gospodarilo. Općine nisu imale niti jednu stručnu osobu koja bi upravljala šumama (Foretić, 1969b, 20). Iskorištavanje šuma slabo je nadzirano (za ogrjev, drvnu građu, loženje vatre pri proizvodnji vapna i dr.). Lorini stoga o šumarstvu lapidarno progovara: *Šuma se ne zna niti cijeniti, te šumarstvo ne zna se ni što je* (Lorini, 1891., 3). Drugi razlog uništavanja šuma bio je uzgoj koza koje su oštećivale drveće i grmlje pa je austrijska vlast ograničavala površinu šuma koje su mogle biti korištene za ispašu koza što je zatim limitiralo broj grla te sitne stoke.

U Zadarskom kotaru šume su pokrivale površinu od 35.737 ha, od čega je bilo 900 ha državne šume, 18.036 ha činile su općinske šume, dok je 16.801 ha šuma bilo u privatnom vlasništvu. Iz svih tih šuma proizvodilo se godišnje 67.900 m³ drva. Znakovito je da je samo 4.045 m³ otpadalo na drvo koje se upotrebljavalo u daljnjoj proizvodnji (u građevinarstvu ili industriji namještaja), dok je 63.855 m³ odlazilo na drvo koje je služilo za gorivo (Foretić, 1969b, 28-29). To je podatak koji dovoljno govori o niskom stupnju razvijenosti dalmatinskog šumarstva, a i gospodarstva u cjelini.

¹⁷ Prema podacima za 1900., Dalmacija je imala površinu od 1.283.511 hektara, od čega je šumama bilo prekriveno 380.875 hektara ili 29,67 % (*Općinski rječnik*, 1908., 89).

Industrijska proizvodnja

Dalmatinska industrija u najvećoj mjeri je bila prerađivačka. Od bazne industrije može se spomenuti industriju cementa u okolici Splita kao i proizvodnju električne energije na rijeci Krki. Zadar je imao razvijenu industriju proizvodnje likera maraskina kao i grafičku djelatnost. Najveći dio te industrije nalazio se u rukama stranaca. Mnogo je razloga niske razvijenosti industrije u Dalmaciji, a među njima mogu se istaknuti prometna izoliranost, nedostatak domaćeg kapitala, kao i nebriga državne vlasti prema Dalmaciji. Treba spomenuti rentijerski duh bogatijih dalmatinskih slojeva koji su svoje kapitale radije ulagali u zemljište, banke ili razne vrste rente. Prema procjenama, od oko 100 milijuna kruna dalmatinskog kapitala, čak $\frac{3}{4}$ bilo je uloženo u razne vrijednosne papire, državne založnice, a tek $\frac{1}{4}$ u domaće novčane zavode i industriju (Foretić, 1969b, 21). U industriji zbog toga i nije radio veći broj radnika, a među njima najveći dio radio je u malim radionicama koje su zapošljavale do 20 radnika. Uoči Prvoga svjetskog rata Dalmacija je imala 24.000 radnika, od kojih je 15.000 radilo u tvornicama ili bolje rečeno radionicama koje su zapošljavale manje od 20 radnika. Samo jedna trećina ili 9.000 radnika radilo je u 71 tvornici koje su zapošljavale više od 20 radnika (Foretić, 1969b, 27).

Trgovina i promet

Povezanost Dalmacije s ostalim dijelovima Austro-Ugarske i sa svijetom uopće odvijala se morem. Glavni razlog takvom stanju je bilo nepostojanje željezničke veze između Dalmacije i Banske Hrvatske. Razloge za prometnu izoliranost Dalmacije historiografija je već detaljno objasnila, a najvažniji je bilo protivljenje vodećih austrijskih, a još više ugarskih vladajućih krugova prometnoj i bilo kojoj drugoj integraciji hrvatskog naroda, kao i zaštita parcijalnih interesa (austrijska zaštita tršćanske i ugarska zaštita riječke luke). Tek uoči rata, kada je Ugarska postala svjesna prometne ograničenosti riječke luke i kada su vojni krugovi Monarhije vršili velik pritisak u smjeru gradnje pruge zbog strateške važnosti dalmatinske obale, krenula je izgradnja pruge Knin – Ogulin. Realizacija izgradnje te strateški važne prometne infrastrukture zastala je zbog rata pa je pruga dovršena tek 1925. godine. Od željezničkih pruga austrijska uprava sagradila je krnje pruge normalnog kolosijeka Split – Knin i Šibenik – Knin. Također je napravljena uskotračna pruga Split – Sinj koja je preko Aržana trebala biti spojena s bosanskohercegovačkom

željezničkom mrežom u Bugojnu. Uslijed vojnih potreba za ratnu luku u Boki kotorskoj, Dubrovnik je povezan uskotračnom prugom s Hercegovinom (Ćurak, 2013.). Problem prometnog spoja Dalmacije s Hrvatskom, kao i općenita nerazvijenost željezničke mreže, izazivali su žučne reakcije dalmatinskih političara, bez obzira na stranačku pripadnost ili nacionalnost.

Za razliku od skromnog ulaganja u željeznice, austrijska uprava¹⁸ veću je pozornost posvetila izgradnji cestovne mreže u Dalmaciji. Ceste su joj bile bitne radi strateških razloga i radi povezivanja najvažnijih naselja unutar pokrajine. Ipak, kraj austrijske vlasti Dalmacija je dočekala sa svega 1015,8 km državnih i 470 km pokrajinskih cesta, što je bilo izuzetno malo prema ukupnoj površini te pokrajine.

Najveći opseg prometa odvijao se morem, a tri najveće luke po prometu bile su splitska, zadarska i gruška. Promet zadarske luke rastao je ravnomjerno (Tabl. 8). Broj jedrenjaka, kao i njihova tonaža stagnerali su, pa i opadali, dok je broj parobroda rastao, a osobito njihova tonaža. Godine 1911. splitska luka imala je promet od 6.206 brodova s 1.544.923 tone, a gruška luka 3.291 brod s 1.183.097 tona (Foretić, 1969b, 29).

Tablica 8. *Promet zadarske luke na početku 20. stoljeća*

Godina	Jedrenjaci		Parobrodi		Ukupno	
	broj	NRT	broj	NRT	broj	NRT
1900.	405	10.514	2.994	665.305	3.290	675.819
1903.	512	14.065	3.289	775.598	3.801	789.663
1908.	325	13.488	4.190	979.375	4.515	992.863
1911.	354	10.349	4.283	1.178.450	4.637	1.188.792

Izvor: tablica napravljena prema Maštrović, 1962., 1631.

Dalmatinsko brodarstvo je iznimno teško dočekalo izmjenu jedrenjaka s parobrodima. Dalmacija je imala razvijeno jedrenjačko brodarstvo, a za izgradnju parobroda trebala je veća koncentracija kapitala, kao i državna potpora. Dalmacija nije imala ni jedan od tih dvaju važnih preduvjeta. Prvi ozbiljniji pokušaj stvaranja domaćih parobrodskih društava zbio se 1878. s poduzećem braće Rismondo iz Makarske. Nakon toga su broderske tvrtke

¹⁸ Treba napomenuti da su Francuzi za vrijeme uprave nad Dalmacijom (1806. – 1813.) započeli gradnju ceste od Knina do Dubrovnika.

osnovali Pio Negri u Šibeniku 1890. i Serafin Topić u Visu 1891., dok je u Zadru 1892. osnovana broderska tvrtka “Zaratina”. Sva navedena poduzeća su se ujedinila 1908., uz pomoć austrijskog kapitala, u poduzeće “Dalmatia” čije je formalno sjedište bilo u Zadru, ali u stvarnosti to je bio Trst. Izvan integracija ostala je Dubrovačka plovidba poznatija pod imenom Ragusea¹⁹.

Brodogradnja u Dalmaciji nakon sutona jedrenjaka ulazi u veliku krizu. Jedino su se u Splitu i Korčuli gradili manji parobrodi (često od drva), te je značajniji prihod dalmatinskih brodogradilišta bio u popravku brodova. Ali i taj prihod je bio iznimno malen kad ga se uspoređi s Trstom. Uoči rata (1910. – 1912.) u svih pet dalmatinskih brodogradilišta (Zadar, Split, Trogir, Korčula i Gruž) godišnje se popravljalo između 16 i 22 parobroda, dok se istovremeno u tršćanskom brodogradilištu popravljalo između 432 i 457 parobroda godišnje (Fio, 1962., 171).

Dalmatinska izvozna trgovina svodila se na izvoz vina i maslinovog ulja. Vina je 1907. izvezeno 650.000 hektolitara. Glavni uvozni proizvod bile su žitarice kojih se uvozilo oko 650.000 kvintala godišnje. Dalmacija je u robnoj trgovini 1911. ostvarila suficit: izvezla je 617 tisuća tona robe, a uvezla je 214 tisuća tone robe (Foretić, 1969b, 30).

Bankarstvo u Dalmaciji bilo je razvijenije nego drugi oblici privrede, iako je i taj oblik privređivanja zaostajao za bankarstvom u ostalim austrijskim pokrajinama. Glavni razlozi relativne razvijenosti su u tome što nisu bile razvijene ostale privredne grane u koje bi se mogao ulagati višak sredstava, te s tim povezana konzervativnost dalmatinskih veleposjednika koji su svoja sredstva najradije ulagali u banke. Treba naglasiti da su većinu kapitala domaći ljudi ulagali u njemačko-austrijske i talijanske banke, dok se tek manji dio sredstava štedio u domaćim novčarskim zavodima. Porast štednje u domaćim zavodima osjetio se u zadnja dva desetljeća uoči Prvog svjetskog rata kad su domaće banke povećale svoju kreditnu aktivnost. U Dalmaciji je djelovalo šest domaćih banaka, kao i filijale stranih banaka. Tih šest banaka su: “Banca popolare di Zara” (osnovana 1902.), “Dalmatinska gospodarska banka” (osnovana u Zadru 1911.), “Prva pučka dalmatinska banka” (osnovana u Splitu 1871.), “Banca commerciale spalatina” (osnovana u Splitu 1877.), “Dubrovačka trgovačka banka” (osnovana u Dubrovniku prije 1907.) te “Hrvatska veresijska banka” (osnovana u Dubrovniku 1902.). Uz banke treba spomenuti da je Dalmacija bila premrežena brojnim općinskim i zadružnim štedionicama. Također, bile su aktivne i poštanske štedionice (Foretić, 1969b, 32-33).

¹⁹ Više o razvoju parobrodarstva u Dalmaciji vidi rad Fio, 1962.

Tablica 9. Bruto pokrajinski proizvod po pokrajinama austrijskog dijela Monarhije 1913.

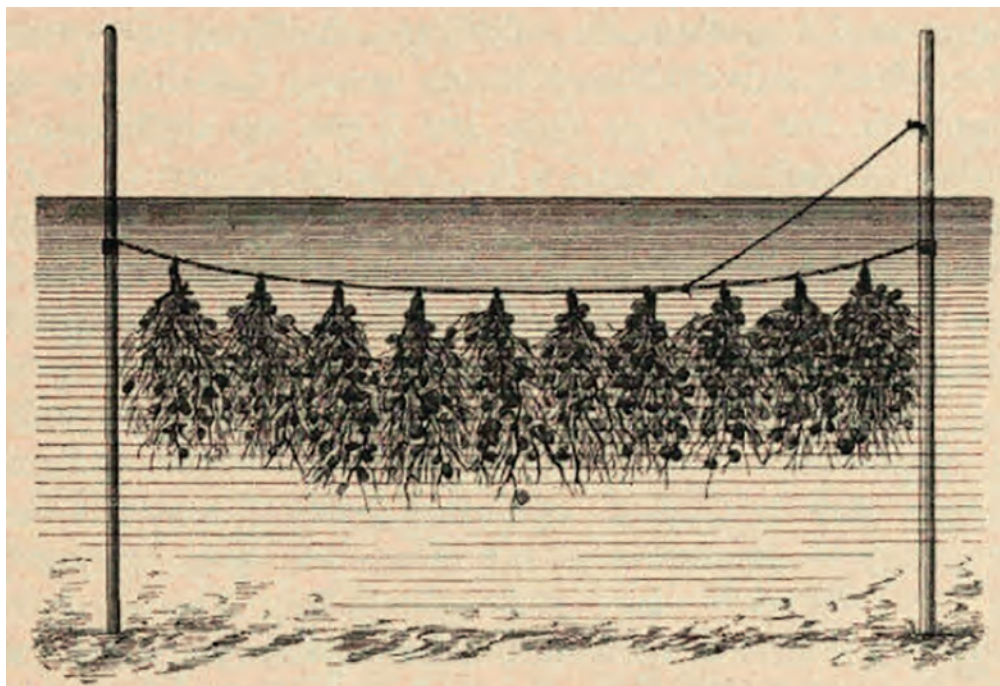
Pokrajina	Pokrajinski BDP u milijunima kruna	Pokrajinski BDP po stanovniku
<i>Alpske zemlje</i>		
Donja Austrija	3.011	850
Gornja Austrija	532	626
Salzburg	139	641
Štajerska	750	519
Koruška	220	556
Tirol	655	600
<i>Češke zemlje</i>		
Češka	5.158	761
Moravska	1.703	648
Šleska	472	619
<i>Južne zemlje</i>		
Kranjska	230	439
Austrijsko primorje	464	522
Dalmacija	171	264
<i>Karpatske zemlje</i>		
Galicija	2.546	316
Bukovina	250	310
Austrija (ukupno)	16.301	569

Izvor: tablica preuzeta iz Bralić, Kraljev, 2011., 270.

Konstantno i sve veće dalmatinsko gospodarsko zaostajanje, uz istodobni pritisak dalmatinskih političara i javnog mnijenja (posebno o pitanju „vinske klauzule“), potaklo je bečku vladu da početkom 20. stoljeća počne razmišljati o državnoj intervenciji u cilju poboljšanja gospodarskog stanja u pokrajini. U ljeto 1906. sastalo se međuvladino povjerenstvo, tzv. Dalmatinski komitet, koji je trebao sastaviti plan poboljšanja stanja u Dalmaciji. On je obuhvaćao mjere unutar sektora prometa, zdravstva, obrazovanja, poljoprivrede, trgovine (Karaman, 1980.).

Uoči izbora za Carevinsko vijeće 26. veljače 1907., vlada u Beču donijela je plan mjera nazvan „Program državnih mjera za gospodarsko podizanje Dalmacije“, koji je u historiografiji poznatiji pod imenom „Beckov program“,

a tako je nazvan po ministru predsjedniku Maxu Wladimiru von Becku. Po tom planu, u roku od 10 godina trebalo je izvršiti niz investicija kao što je bilo željezničko povezivanje Dalmacije s Bansom Hrvatskom, gradnja novih cesta, melioracija zemljišta (osobito isušivanje močvarnog tla), gradnja i obnova luka, hotela, telefonskog spajanja Dalmacije itd. U nekim segmentima program se pokazao izrazito uspješnim, npr. program isušivanja močvara, a napokon je 1913. započela i gradnja željezničkog spoja Knin – Ogulin koja je trebala biti završena 1917. Obnovljeno je ili je izgrađeno oko 50 pristaništa, izgrađeno je 173 državnih i drugih cesta, izgrađeno je oko 120 bunara i raznih manjih poboljšica u vodoopskrbi po selima (Duré, 1914a i Duré, 1914b). Država je povećala godišnju dotaciju s oko 100 tisuća na 300 tisuća kruna (Ströll, 1900., 46). Kad se uzme u obzir da je čitav izvršeni program ulaganja (za čitav program izgradnje cesta u duljini od 615 km trebalo je uložiti 16 milijuna kruna; Duré, 1914a) bio manji od ulaganja u bojni brod tipa *drednoughta* („Viribus unitis“, izgrađen 1911.), čiji je trošak narastao na 60,6 milijuna kruna, tada se dobiva jasnija slika odnosa austrijskih državnih vlasti prema prioritetima (Vego, 2006.).

Pergolari puni kamenica (Lorini, 1903., 151)

Školske prilike

Zadnje godine austrijske uprave u Dalmaciji, uoči Prvoga svjetskog rata, 68.992 djece bilo je zakonski dužno pohađati školu. To je i radilo njih 67.257 pa se udio djece koja pohađaju nastavu time približio 100%. Međutim, treba naglasiti odredbu „zakonski dužno pohađati“ jer velik dio djece nije bilo zakonski obvezno pohađati nastavu s obzirom na to da nisu imali školu unutar 4 kilometra od mjesta stanovanja. Po procjenama učitelja I. Dizdara, preko 90.000 tisuća djece trebalo je pohađati školu, a do tog je broja došao proučavajući dalmatinsku demografsku strukturu. Po njegovim izračunima, u zaobalnim kotarevima Knin, Benkovac, Sinj i Imotski broj djece koja pohađaju školu nije dostizao niti 50% od ukupnog broja djece. Primjerice, u sinjskom kotaru od 8008 djece, školu je pohađalo njih 3220, a u imotskom kotaru od 5908 djece, u školu je išlo samo njih 2761 (Dizdar, 1919., 16).²⁰

Tablica 10. Stanje javnih pučkih škola 1900. po kotarevima

Kotar	Muška	Ženska	Mješovita	Pomoćna	Ukupno škola	Učitelja
Benkovac	1	0	21	1	23	26
Dubrovnik	3	3	25	2	33	44
Hvar	6	6	10	1	23	49
Imotski	1	1	8	0	10	17
Knin	3	2	18	0	23	25
Korčula	3	3	20	3	29	52
Kotor	4	2	40	2	48	55
Makarska	3	1	13	1	18	26
Metković	0	0	10	1	11	16
Sinj	1	0	15	0	16	24
Split	12	11	39	6	68	120
Šibenik	9	5	10	0	24	37
Zadar	6	2	46	3	57	84
Ukupno	52	36	275	20	383	575

Izvor: tablica preuzeta iz Bralić, 2017., 112.

²⁰ Više o dalmatinskom školstvu pod austrijskom upravom vidi u: Bralić, 2017.

U pučkim je školama jedno od najvažnijih pitanja bilo ono nastavnog jezika. To nije bilo samo tehničko pitanje na koji način se provodi nastava. Naime, odabir jezika nije bilo samo tehničko pitanje načina održavanja nastave, nego je odabir jezika značio i odabir nacionalnog narativa, što je uključivalo integraciju nacionalnih simbola u obrazovanje. Kroz jezik kao medij komunikacije pozivalo se na književna djela, povijesne osobe i događaje pa su se učenici uključivali u nacionalnu kulturu. Stoga je upravo pitanje izbora jezika bilo političko pitanje *par excellence* i oko njega su se vodile oštre borbe. Od samog početka austrijske uprave postojala je raznolika praksa. Postojale su škole na hrvatskom jeziku, talijanskom jeziku kao i utrakvističke (dvojezične) škole, o čemu je odlučivala pokrajinska uprava sve do uvođenja ustavnog stanja 1860. Nakon toga, određivanje nastavnog jezika u pučkim školama prešlo je u nadležnost općinskih vlasti i Pokrajinskoga školskog vijeća. Preuzimanje općinskih uprava 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća kao izravnu posljedicu imalo je pohrvaćivanje pučkog školstva. Jedino je općinska uprava u Zadru ostala u talijanskim rukama, što se reflektiralo i na jezik pučkih škola u tom gradu. Općina Sali je već 1873. uvela hrvatski jezik u pučke škole, u čemu je ulogu imao i Petar Lorini.

Uoči Prvoga svjetskog rata, od 383 javne pučke škole samo je jedna djelovala na talijanskom jeziku (muška pučka škola u Zadru). Od 575 nastavnika, bilo je 338 učitelja, 217 učiteljica i 20 pomoćnih učitelja. Broj učitelja je početkom 20. stoljeća rastao nešto bržim tempom, što je povezano s većim državnim ulaganjima („Beckov program“) u dalmatinsko pučko školstvo. U šk. godini 1913./14. u dalmatinskim javnim pučkim školama radio je 421 učitelj i 407 učiteljica, dok je vjeronauk predavalo njih 425, od kojih je 53 bilo svjetovnjaka (laika), tj. učitelja zaposlenih u tim školama. U privatnim školama je radilo 67 učitelja i učiteljica (Dizdar, 1919., 17). Po procjeni Dizdara, uzevši omjer od 70 učenika na 1 učitelja, broj potrebnih učitelja u Dalmaciji uoči Prvoga svjetskog rata trebao je biti oko 1300.

Tablica 11. Broj potrebnih i zaposlenih učitelja u Dalmaciji 1914.

Kotar	Potrebnih učitelja	Broj zaposlenih učitelja	
		u javnim puč. školama	u privatnim puč. školama
Benkovac	88	34	0
Dubrovnik	82	72	7
Hvar	55	65	0
Imotski	85	24	0

Kotar	Potrebnih učitelja	Broj zaposlenih učitelja	
		u javnim puč. školama	u privatnim puč. školama
Knin	110	32	0
Korčula	62	67	4
Kotor	81	74	3
Makarska	56	50	2
Metković	30	23	0
Sinj	114	33	3
Split	200	105	16
Supetar	47	57	0
Šibenik	120	65	11
Zadar	170	127	21
Ukupno	1300	828	67

Izvor: tablica preuzeta iz Bralić, 2017., 114.

Dizdarevi podatci o broju učitelja jasno upućuju na različite stope razvijenosti priobalne i zaobalne Dalmacije (Tabl. 11). Dok su otočni kotari kao što su Hvar, Korčula i Supetar imali povoljniji standard od 70 djece po učitelju, dotle je u Imotskom kotaru na 1 učitelja dolazilo čak 125 djece, iako je zakonsko ograničenje bilo 80 djece po učitelju. Takva razlika u dostupnosti obrazovanja doprinosila je perpetuiranju razlika u stupnju modernizacije između priobalnog i zaobalnog područja Dalmacije.

Tablica 12. Broj učitelja prema broju stanovnika po nekim pokrajinama austrijskog dijela Monarhije 1914.

Pokrajina	Broj učitelja na 100 stanovnika	Pokrajina	Broj učitelja na 100 stanovnika
Dalmacija	800	Šlezija	493
Donja Austrija	229	Galicija	658
Češka	305	Bukovina	673
Moravska	307	Kranjska	674
Tirol s Voralbergom	423	Istra	930
Štajerska	461		

Izvor: tablica preuzeta iz Bralić, 2017., 114.

Potrebno je istaknuti da su u dvjema austrijskim pokrajinama u kojima su većinski živjeli Hrvati (Dalmacija i Istra) bili najgori rezultati dostupnosti obrazovanja (Tabl. 12). To se podudara i s općenitim lošim modernizacijskim pokazateljima u tim dvjema pokrajinama.

Loša situacija u pučkom školstvu utjecala je na to da Dalmacija nije mogla pratiti trendove opismenjavanja u Monarhiji. Hrvatske zemlje imale su najgoru situaciju glede pismenosti u svim habsburškim zemljama, a među njima Dalmacija ponajgoru razinu pismenosti (Tabl. 13).

Tablica 13. Udio nepismenog stanovništva u ukupnom stanovništvu u hrvatskim zemljama (%)

Pokrajina	1880.	1890.	1900.	1910.
Banska Hrvatska	73,9	66,9	54,4	45,9
Dalmacija	87,4	82,9	72,9	62,9
Istra	73,9	65,3	53,9	40,3

Izvor: tablica preuzeta iz Leček, 1993., 133.

Banska Hrvatska je u trideset godina smanjila udio nepismenih za 28%, Istra za 33,6% a Dalmacija za samo 24,5%. O stupnju modernizacije govori podatak o pismenosti žena. Što je veća pismenost ženskog dijela populacije, to su procesi modernizacije više proželi dotično društvo. I po tim parametrima, Dalmacija je pred kraj austrijske uprave imala najgore podatke.

Tablica 14. Nepismenost u hrvatskim zemljama po spolu 1910. (%)

Pokrajina	Muškarci	Žene
Banska Hrvatska	37,6	53,7
Dalmacija	52,6	72,7
Istra	33,7	44,6

Izvor: tablica preuzeta iz Leček, 1993., 135.

Izrazito usporeni procesi opismenjavanja za posljedicu su imali da je od svih zemalja unutar austrijskog dijela Monarhije, Dalmacija imala uvjerljivo najgore rezultate. Dok se u austrijskim i češkim zemljama nepismenost praktički iskorijenila u trideset promatranih godina, a u slovenskim zemljama (primjer Kranjske) gotovo da je bila pred nestankom, Dalmacija je počela

zaostajati čak i za zemljama ukrajinsko-poljskog područja (Galicija i Bukovina) (Tabl. 15).

Tablica 15. *Nepismenost u izabranim pokrajinama Cislajtanije (%)*

Pokrajina	1880.	1910.
Donja Austrija	8,5	2,4
Trst s okolicom	29,4	8,5
Češka	8,4	2,1
Kranjska	45,5	12,2
Galicija	77,1	40,6
Bukovina	87,3	53,9
Dalmacija	87,4	62,9
<i>Ukupno Cislajtanija</i>	<i>34,3</i>	<i>16,5</i>

Izvor: tablica djelomično preuzeta iz Leček, 1993., 138.

U početnoj promatranoj godini 1880. indeks dalmatinske nepismenosti prema cislajtanijskom prosjeku bio je 2,55 (87,4 : 34,3) dok je taj indeks 1910. porastao na 3,79 (62,9 : 16,5). U isto vrijeme, kranjski indeks nepismenosti radikalno je pao s 1,33 (1880. god.) na 0,74 (1910. god.). Čak i kod nerazvijenih zakarpatskih pokrajina taj je indeks bio bolji, kao npr. kod Bukovine 1880. (tada je iznosio 2,55 kao i dalmatinski), da bi 1910. bio 3,27 i time se odmaknuo od dalmatinskog indeksa. Najradikalnija slika dalmatinskog zaostajanja vidi se u usporedbi s Češkom u kojoj je indeks nepismenosti 1910. iznosio 0,13 naspram dalmatinskog od 3,79 – dalmatinski indeks je tada bio gotovo 30 puta gori od češkog indeksa nepismenosti.

Društveno-gospodarski kontekst djelovanja Petra Lorinija od konca Prvoga svjetskog rata

Kraj Prvoga svjetskog rata donio je velike političke i uopće društvene promjene u naše krajeve. Propala je Austro-Ugarska Monarhija, kojoj je Dalmacija pripadala više od stotinu godina. Još tijekom rata dalmatinski krajevi postali su predmet interesa velikih sila. Italija je tako 1915. sklopila sa saveznicima (Antantom) tzv. Londonski ugovor temeljem kojega su joj, za

ulazak u rat na njihovu stranu, obećane određene teritorijalne kompenzacije u Istri i Dalmaciji. Osnajžena tim ugovorom, Italija je kao članica pobjedničkih sila 3. studenoga 1918. zaključila s poraženom Austro-Ugarskom ugovor o primirju (Krizman, 1969.) koji joj je omogućio okupaciju evakuiranih austrijskih područja u Dalmaciji. Već sutradan je započela okupacija srednjodalmatinskih i sjevernodalmatinskih područja iz smjera Venecije, Brindisija, Ancone i Barija. Zadar je okupiran 4. studenoga 1918. Spomenutim ugovorom o primirju (čl. 6) talijanske su vojne vlasti bile dužne zadržati postojeće mjesne (lokalne) civilne vlasti u mjestima koja su okupirali. To se, međutim, nije poštivalo. Okupacija je u praksi izgledala tako da je u pojedino mjesto prispio određen odred s manjim brojem vojnika čiji bi zapovjednik izvjesio talijansku zastavu i „proglasio okupaciju“. Preuzeli bi i civilnu upravu koja je kasnije u određenim mjestima i formalno bila svrgavana odlukama Enrica Milla, guvernera Vlade za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke.²¹ Talijanske vojne vlasti istovremeno su preuzele i poslove aprovizacije, opskrbe hranom stanovništva koje je zbog ratnih nedaća živjelo u potrebi. Time su okupacijske vlasti računale i na stjecanje naklonosti stanovništva koju u nekim mjestima gdje su smatrani nasilnim okupatorima nisu dobili, već su, naprotiv, prkosno odbijani.

Talijanska mornarica s 35 mornara, predvođena poručnikom Edoardom Chiozzijem, iskrkala se u Salima 7. studenoga u 11.35 sati temeljem uputa kontraadmirala Galleanija, zapovjednika mornaričkog zapovjedništva iz Ankone. Uz Dugi otok, u istoj operaciji okupirano je i Žirje, a drugi zadarski otoci također su okupirani tih dana. U rano jutro toga dana kod otočića Blitvenica iz Ankone je prispio brod s namirnicama za mornare i lokalno stanovništvo.²² Prema izvješću zapovjednika Chiozzija²³ koji je izvršio okupaciju otoka, u Salima su ga dočekali Ante Matulina, carinski službenik, Mate Petrović, i Blaž Frogó Jagić, mjesni učitelj, za kojega navodi da je kao protivnik Austro-Ugarske izrazito jugoslavenski orijentiran. Općinski načelnik Grandov bio je odsutan u Zadru na nekoliko dana. U znak okupacije podignuta je talijanska zastava, dok su na nekim kućama bile izvješene hrvatske zastave.²⁴ Chiozzi

²¹ U Državnom arhivu u Zadru nalazi se arhivski fond HR-DAZD-117, nastao djelovanjem Vlade za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke.

²² Istruzioni, 6. studenoga 1918., „Busta Millo“, Archivio Storico Marina Militare, Rim.

²³ Rapporto di missione, 8. studenoga 1918., „Busta Millo“, Archivio Storico Marina Militare, Rim.

²⁴ U izvješću stoji: „...le altre case erano imbandierate con i colori Jugo Slavi“. Razumije se da u studenome 1918. nije postojala „jugoslavenska zastava“.

piše da je stanovništvo hrvatskih narodnih osjećaja, te da talijansku okupaciju doživljava kao privremenu, u očekivanju mirovnih pregovora. Prema istom izvješću, Sali su tada imale 800, a cijeli otok 6000 stanovnika.

Na Grpašćaku se nalazila vojna posada sa zapovjednikom i dva mornara, opremljeni telefonskom linijom sa Salima (a odatle sa Zadrom i Šibenikom) i s dva topa. Na otoku se nalazilo mnogo bjegunaca austro-ugarske vojske, pretežito mornara.

Zdravstvena situacija na otoku je u tome trenutku bila zadovoljavajuća, unatoč epidemiji španjolske gripe od koje je umrlo između 30 i 40 osoba, a u jednom je danu navodno od 800 Saljana čak 500 bilo zaraženo.

U dogovoru s općinskim tajnikom i učiteljem, talijanski je zapovjednik okupio glavare obitelji gdje je u ime talijanskog kralja proglasio okupaciju otoka. Objasnio je novonastalu situaciju, što je, prema njegovim riječima, dočekano s odobravanjem. Potom je zatražio od okupljenih da iskažu svoje potrebe, na što su izložili sljedeće:

- potreba za užem različitih profila za ribarske mreže
- nabava duhana, lijekova, živežnih namirnica i uspostava poštanske veze sa Zadrom
- imenovanje povjerenstva za podjelu hrane koju su Talijani donijeli i revizija prethodnih podjela
- ribari su posebno istaknuli problem 283 barila soljene ribe (svaki po 25 kila), koje bi htjeli prodati ili mijenjati za hranu. Kako sama barila i sol nisu bili u vlasništvu ribara, zapovjednik Chiozzi je preporučio svojim nadređenima da za 3572 krune otkupe barila i sol, čime bi stekli simpatije mještana.

Na temelju ovoga izvješća, kontraadmiral Galleani uputio je nadređenima u Rimu i Veneciji kratku informaciju o okupaciji Dugoga otoka. Istakao je da odbori Narodnih vijeća imaju utjecaj na stanovništvo, ali da bi mnogi ipak prihvatili talijanske vlasti ako bi ove prema njima imale pravičan odnos. U mjestima gdje nema Narodnih vijeća, narod gaji simpatije prema Talijanima. Međutim, svećenstvo je gotovo u cjelini protiv Talijana.²⁵

Zanimljiva je kratka vijest koju je o okupaciji Sali prenio zadarski *Narodni list*:

²⁵ Galleani all'Ufficio del capo di Stato Maggiore della Marina; al Comando in capo del dipartimento Marittimo di Venezia, 8. studenoga 1918. Busta Millo, ASMM.

(...) Došli su nam Talijanci, ni zvani, ni željeni. Rekoše nam, da dodjoše za uzdržavanje reda. A nereda nije u nas nikad ni bilo! Zaposjednuše tvornicu srdjela i na njoj razviše talijansku zastavu. Živila Jugoslavija!²⁶

Nekoliko dana kasnije donosi se vijest kako su Talijani zaposjeli školu u Salima bez dozvole školskih vlasti.²⁷ Početkom prosinca talijanska je vojska gađala vatrenim oružjem gajetu Šime Dominisa kod rta Ploča (Planka), koji je u Split prevezio 43 barila slanah srdela.²⁸

Nakon Rapallskog ugovora (12. studenoga 1920.) talijanska se vojska trebala povući s područja dodijeljenih Kraljevini SHS u tri faze, prema tri zone okupiranog područja. Sali su se nalazile u tzv. trećoj okupacijskoj zoni s općinama Biograd, Nin, Novigrad, Silba i s dijelom bivše zadarske općine. Evakuacija treće zone trebala je uslijediti posljednja. Talijani su otezali s predajom zbog inzistiranja na ratifikaciji ekonomskih i kulturnih konvencija koje su predviđene Rapallskim ugovorom (Peričić, 1973.). Tako se talijanska vojska povukla s Dugog otoka tek 4. ožujka 1923.²⁹ Zadarske novine *L'Aquila del Dinara* donijele su zanimljivu crticu o incidentu koji se dogodio u Salima tri tjedna nakon evakuacije Talijana. Navodno je prijateljama onemogućeno pristajanje parobroda „Nibbio“, u vlasništvu tvrtke Tripcovich. Vikalo se „Dolje Italija!“ i pjevale uvredljive pjesme na račun talijanske vojske. Za incident je optužen pokrajinski namjesnik Stevan Metličić i neki njegov neimenovani suradnik, koji su bili u Salima. Kada su njih dvojica otišli, Sali su – piše *L'Aquila del Dinara* – opet postale mirno i prijateljsko mjesto. U članku se zaključuje da su jugoslavenski politički vođe oni koji vrše antitalijansku propagandu.³⁰

Ubrzo nakon povlačenja talijanske vojske, administrativno uređenje bivše saljske općine u Kraljevini SHS uslijedilo je Naredbom ministarstava unutarnjih poslova, pravde i financija u prosincu iste, 1923. godine, zajedno s ostalim područjem s kojeg su se Talijani evakuirali u ožujku. Osnovana je općina Sali u koju su, osim Sali, ulazila sljedeća mjesta i otoci: Brbinj, Božava, Dragove, Mali Iž, Veli Iž, Kornati, Luka, Rava, Savar, Soline, Veli Rat, Zaglav, Zverinac i Žman. Općina se zajedno s općinama Biograd, Preko i Zemunik

²⁶ Talijanci u Salima *Narodni list*, br. 53, god. 57, 12. studenoga 1918.

²⁷ Talijanci i naše škole, *Narodni list*, br. 54, god. 57, 16. studenoga 1918.

²⁸ *Narodni list*, br. 60, god. 57, 14. prosinca 1918.

²⁹ Notizie della Città, *L'Aquila del Dinara*, Zadar, br. 19, god. 1., 6. ožujka 1923.

³⁰ Gazzarra antitaliana, *L'Aquila del Dinara*, Zadar, br. 26, god. 1., 30. ožujka 1923.

Donji nalazila unutar Sreza Biograd, koji je činio dio Splitske oblasti. U Preku se nalazila Sreska ispostava za općine Preko i Sali. Općina Sali prostirala se na 212,96 km², u njoj je živjelo 6875 stanovnika u 1320 kuća.³¹

Saljski svećenici u Lorinijevo vrijeme

U vrijeme djelovanja Petra Lorinija u Salima su bili sljedeći župnici: Anđelo Piasevoli (1872. – 1896.), Šime Bobić (1896.), Vice Selem (1896. – 1904.), Ljubo Car (1904.), Ante Banić (1904. – 1909.), Augustin Padelin (1909. – 1918.), Ante Jagić (1918.), Vlade Cvitanović (1918. – 1920.) i Hugo Basioli (1920. – 1924.).

U to su vrijeme u Zadarskoj nadbiskupiji djelovala šestorica istaknutih svećenika rodom Saljana. Zasigurno je i sam Lorini s nekima od njih bio dobar poznanik, ako ne i prijatelj. Nekima od njih bio je i učitelj u pučkoj školi u Salima, gdje je došao na službu 1873. godine. Među svećenicima Saljanima posebno su se isticali, i bili postavljeni na odgovornim dužnostima u Nadbiskupiji, Anđeo Piasevoli, Jakov Čuka i Ante Jagić. Bili su među prvim suradnicima nadbiskupa Mate Dujma Dvornika (1901. – 1910.) i njegovog nasljednika Vinka Pulišića (1910. – 1922.). Isticali su svoje hrvatsko podrijetlo i hrvatsku političku misao, što – razumljivo – nije bilo prihvaćano od talijanski nastrojenih autonomističkih svećenika i zadarskog miljea općenito. To je napose došlo do izražaja prilikom odstupanja s dužnosti nadbiskupa Dvornika i dolaska Pulišića najprije kao apostolskog upravitelja, a kasnije i rezidencijalnog nadbiskupa. Naime, kada je siječnju 1910. Pulišić, kao šibenski biskup, postavljen za apostolskog upravitelja Zadarske nadbiskupije, imao je namjeru da zadarskog pomoćnog biskupa, izrazito protalijanski nastrojenog Giovannija Borzattija, postavi za generalnog vikara. Međutim, Borzatti je odmah zatražio od Pulišića da udalji iz kurije sve svećenike Saljane (Anđela Piasevolija, Jakova Čuku i Antu Jagića) te da se promijene ključanice na vratima kurije i nadbiskupskog arhiva. To je za Pulišića bio dovoljan razlog da odustane od svoje namjere te da upravo Piasevolija postavi za svojega prvog suradnika kroz službu generalnog vikara.³²

³¹ Administrativna podjela bivše zadarske općine, *Novo doba*, br. 277. god. VI., 3. prosinca 1923. Primorske oblasti. Podjela nekadašnje Pokrajine Dalmacije, *Novo doba*, br. 298. god. VI., 31. prosinca 1923.

³² Arhiv Zadarske nadbiskupije, HR-AZDN-39, Osobni fond Ivan Pulišić, Izjava Ivana Pulišića od 6. veljače 1941. Bez signature.

Anđelo Piasevoli bio je najstariji od navedene šestorice saljskih svećenika. Rođen je u Salima 1847. godine. Zaređen je za svećenika 1869. Bio je župnik u Salima od 1872. do 1896. Potom je bio kanonik, ekonom i generalni vikar Zadarske nadbiskupije. Umro je u Zadru 1927. godine i pokopan je na mjesnom groblju u Salima (Kero, 2018.).

Jakov Čuka rođen je u Zaglavu 1868. godine, ali ga se slobodno može smatrati saljskim svećenikom. Naime, Zaglav je u to doba bio pod župom Sali, Čuku su – poput Borzattija – smatrali Saljaninom, a i on je intenzivno bio povezan sa saljskim svećenicima. U Zadru je završio talijansku gimnaziju, potom 1888. bogosloviju. Studij je nastavio u Rimu, gdje je 1890. godine postigao doktorat iz crkvenoga prava. Najprije je poučavao hrvatski jezik u nadbiskupskom sjemeništu u Zadru, zatim je bio kapelan, upravitelj nadbiskupske kurije i koralni vikar, a od 1894. do 1904. kateheta u gimnaziji s talijanskim nastavnim jezikom. Istodobno je bio tajnik Matice dalmatinske te osnivač i urednik njezina Glasnika. Godine 1926. imenovan je rektorom Zavoda Sv. Jeronima u Rimu, gdje je ubrzo, 1928. godine, i umro. Pokopan je u Zaglavu. Kao književni kritičar djelovao je i pod pseudonimom Jakša Čedomil (Kero, 2001.).

Ante Jagić rođen je u Salima 1872. godine. Zaređen je za svećenika 1895. Bio je kateheta na državnoj Preparandiji u Arbanasima do 1919. i rektor nadbiskupskog đačkog sjemeništa „Zmajević“ od 1912. do 1921. U Salima je bio župnik 1918. godine. Nakon što je Rapallskim ugovorom Zadar pripao Italiji, Jagić je poput Čuke napustio grad. Otišao je u Beograd, gdje je 1922. diplomirao klasičnu filologiju. Živio je i poučavao u gimnazijama u Peći i Bečeju. Potom je otišao u Zagreb, gdje je radio kao profesor na gimnaziji časnih sestara Milosrdnica. Umro je 1950. godine i pokopan u rodnim Salima (Kero, 2018.).

Roko Ušalj rođen je u Salima godine 1861. Zaređen je za svećenika 1894. Kao bogoslov je sudjelovao u ustanku protiv Turaka u Bugarskoj 1886. Bio je župnik Medviđe i Rodaljica od 1895. do 1896., u Vrsima od 1897. do 1900., Vrani od 1900. do 1901., Velome Ratu od 1901. do 1902., Ravi 1903. te u Slivnici 1905., Sutomišćici, Brbinju i Luki. Umro je u Zadru 1920., a pokopan u rodnim Salima (Kero, 2018.).

(H)ugo Basioli rođen je u Salima 1879. Klasičnu gimnaziju i bogoslovne nauke završio je u Zadru. Zaređen je za svećenika 1903. Nakon ređenja kratko je bio odgojitelj u sjemeništu „Zmajević“, a potom je od 1904. do 1920. bio župnik u Sukošanu i poslužitelj Bibinja 1919. i 1920. Od 1920. do 1924. bio je župnik u rodnim Salima, a od 1924. do 1933. župnik u Pakošanima, odakle je posluživao Vranu i Vrgadu. Godine 1934. imenovan je ravnateljem sjemeništa

u Šibeniku, gdje je ostao do konca Drugoga svjetskog rata, a onda se povukao u rodno mjesto. Umro je u Salima 1965. i pokopan je na mjesnom groblju u svećeničkoj grobnici (Kero, 2018.).

Ivan Milić rođen je u Salima 1863. Zaređen je za svećenika 1886. Bio je župnik u Savru, Brbinju i Malom Ižu gdje je sagradio novu crkvu, zatim u Murvici i Briševu te Posedarju i Islamu Latinskom (Kero, 2018.). Kao murvički župnik od kolovoza do listopada 1919. od talijanskih okupacijskih vlasti bio je interniran na Visovac zbog posjedovanja oružja i streljiva.³³ Povukao se u rodne Sali, gdje je 1941. godine umro i pokopan.

Zaključak

Gotovo pedesetogodišnji Lorinijev rad kao učitelja i kasnije nadzornika za ribarstvo u najvišim tijelima javnih vlasti, rijedak je primjer toga vremena kako je *domaći sin* uspio ostvariti toliko uspjeha i ostaviti toliko traga na profesionalnom području svojega djelovanja. Kao učitelj u Korčuli, Kotoru, a posebice u rodnim Salima i u Arbanasima, pokazivao je golemu želju za prenošenje znanja, ne samo učenicima, nego i odraslima koje je poučavao u mnogočemu. U službi nadzornika za ribarstvo pri Pomorskoj vladi u Trstu također je pokazivao ne samo veliko znanje o ribarstvu, već ljubav i strast koja je bila protkana u čitavom njegovom djelovanju. Nema sumnje da njegova ljubav prema moru ima zasade upravo u rodnim Salima, u obitelji koja se generacijama bavila ribarstvom. Tomu je išla u prilog i višestoljetna tradicija ribarstva njegovih Saljana, koji su ribarili na jednom od najbogatijih jadranskih lovišta sitne plave ribe.

Koristeći se dostupnim arhivskim izvorima, objavljenim statistikama i relevantnom literaturom, autori su prikazali i analizirali društveno-gospodarske i dijelom administrativno-političke okvire u kojima je Lorini djelovao. Riječ je o trima političkim, odnosno državnim uređenjima u kojima se Dalmacija nalazila u njegovo vrijeme: do 1918. godine unutar austrijskog dijela Austro-Ugarske Monarhije, od 1918. do 1920. godine dijelovi Dalmacije nalazili su se pod talijanskom okupacijom, dok je Rapallskim ugovorom manji dio Dalmacije potpao pod Kraljevinu Italiju, a veći dio (uključujući Lorinijeve

³³ Arhiv Zadarske nadbiskupije, HR-AZDN-16/2, Opći spisi Zadarske nadbiskupije, br. 1278 i 1818.

Sali) nalazio se unutar granica Kraljevine SHS. Lorini je najveći dio svoga djelovanja i uopće profesionalnih uspjeha ostvario za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, u kojoj je protekao najveći dio njegova života. Međutim, i pred kraj života, u novim društveno-političkim okolnostima, upravo zbog svojih iznimnih kompetencija, jugoslavenska vlada ga je angažirala kod trgovinskih pregovora s Italijom i donošenja konvencija nakon Rapallskog ugovora.

Društveno-gospodarske i političke okolnosti u kojima je Lorini djelovao nisu išle na ruku ostvarenju svih njegovih zamisli o znanstveno utemeljenom i racionalno organiziranom poljodjelstvu te održivom gospodarenju morskim resursima. U tom smislu, može se zaključiti da je Petar Lorini svojim idejama bio čovjek ispred svoga vremena, a svojim djelom čovjek koji je nadilazio geografske okvire svojeg djelovanja.

Izvori

Archivio Storico della Marina Militare, Rim

Buste „Millo“

Državni arhiv u Zadru

HR-DAZD-117, Vlada za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke

HR-DAZD-118, Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju

HR-DAZD-370, Osobni fond Petar Lorini

HR-DAZD-378, Zbirka matičnih knjiga

Arhiv Zadarske nadbiskupije

HR-AZDN-39, Osobni fond Ivan Pulišić

HR-AZDN-16/2, Opći spisi Zadarske nadbiskupije

Novinski članci

Administrativna podjela bivše zadarske općine, *Novo doba*, Split, br. 277, god. 6, 3. 12. 1923.

Gazzarra antitaliana, *L'Aquila del Dinara*, Zadar, br. 26, god. 1, 30. 3. 1923.

Narodni list, Zadar, br. 60, god. 57, 14. 12. 1918.

Notizie della Città, *L'Aquila del Dinara*, Zadar, br. 19, god. 1, 6. 3. 1923.

Petar Lorini, *Novo doba*, Split, br. 161, god. IV, Split, 19. 7. 1921.

Primorske oblasti. Podjela nekadašnje Pokrajine Dalmacije, *Novo doba*, Split, br. 298, god. 6, 31. 12. 1923.

Talijanci i naše škole, *Narodni list*, Zadar, br. 54, god. 57, 16. 11. 1918.

Talijanci u Salima, *Narodni list*, Zadar, br. 53, god. 57, 12. 11. 1918.

Popisni podatci

Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću obrađen na temelju rezultata narodnog popisa od 31. prosinca 1900., 14: Općinski rječnik za Dalmaciju, Beč 1908.

Literatura

- Basioli, J. (1973.): Petar Lorini i njegovo djelo, *Morsko ribarstvo*, 25 (1), 1-3.
- Bašić, I. (2005.): *Vir – Povijest mog otoka*, 2. dopunjeno izdanje, Općina Vir, Vir.
- Bralić, A. – Kraljev, K. (2011.): Proračuni dalmatinskih općina na početku 20. stoljeća (1900.-1908.), *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (1), 265-291.
- Bralić, A. (1999.): Kako preživjeti u Zadru? Prvi svjetski rat, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 37, *Razdio povijesnih znanosti* (24), 155-175.
- Bralić, A. (2002.): *Zadarsko novinstvo uoči Prvoga svjetskog rata*, magistrski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- Bralić, A. (2017.): Das Bildungswesen in Dalmatien unter österreichischer Herrschaft, u: *Kroatiens Küste in Lichte der Habsburgermonarchie*, ur. Aneta Stojić, Anita Pavić Pintarić, New Academic Press, Wien, 103-140.
- Čuka, A., Mirošević, L., Faričić, J., Graovac Matassi, V. (2017.): Phylloxera revisited: The spread of grapevine disease in Dalmatia and its influence on socio-economic development and agricultural landscape, *Annales – Anali za istrske in mediteranske studije – Series Historia et Sociologia*, 27 (1), 101-118.
- Ćurak, Z. (2013.), *Bosanske uskotračne željeznice: bosanski „Ćiro“ od postanka do nestanka*, Vlast. naklada, Osijek.
- D'Alia, A. (1917.): *L' Agricoltura, le industrie, il commercio della Dalmazia*, Tip. del Ministero degli affari esteri, Roma.
- Deflippis, J. (1994.): Stanko Ožanić i gospodarski razvoj Dalmacije, *Zadarska smotra*, 43 (1-2), 143-144.
- Diklić, M. (1998.): *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata*, Matica hrvatska i Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar.
- Dizdar, I. (1919.): „Kratki pregled pučke nastave u Dalmaciji“, u: *I. program Muškog preparandija u Arbanasima za školsku godinu 1918.-1919.*, Muški preparandij u Arbanasima, Zadar, 2-18.
- Duré, F. (1914a): Vladino djelovanja za ekonomsko podignuće Dalmacije, *Gospodarski vjesnik*, XXII (7-8), 25-29.
- Duré, F. (1914b): Vladino djelovanja za ekonomsko podignuće Dalmacije, *Gospodarski vjesnik*, XXII (9-10), 49-53.
- Faričić, J. (2012.): *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga, Zagreb.
- Fio, O. (1962.): *Parobrodarstvo Dalmacije 1878.-1918.*, Institut JAZU u Zadru, Zadar.
- Foretić, D. (1969a): Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Matica hrvatska, Zagreb, 46-76.
- Foretić, D. (1969b): O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Matica hrvatska, Zagreb, 9-45.
- Ganza-Aras, A. (1986.): Pokušaji preobrazbe sela i zadružni pokret u

- austrijskoj Dalmaciji od razdoblja liberalizma do 1918. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 19, 133-178.
- Grandov, Š. (1956.): Petar Lorini, *Zadarska revija*, 5 (1), 49-52.
- Gverić, A. (2016.): *Crkva i politika kroz službu zadarskog nadbiskupa Vinka Pulišića: (1910.-1922.)*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru.
- Juran, K. (2004.): Povijesne okolnosti nastanka i širenja murterskog zemljišnog posjeda, *Murterski godišnjak*, 1, 63–88.
- Jurić, Lj. (1991.): *Silba*, Društvo za zaštitu prirode, Silba (pretisak iz 1910.).
- Karaman, I. (1980.): Društveno-ekonomsko stanje pokrajine i tzv. „vladina akcija za gospodarsko podizanje Dalmacije“ početkom 20. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 22 (1), 274-299.
- Kero, P. (2001.): Mons. dr. Jakov Čuka (1868 – 1928), u: *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901 – 2001)*, pr. J. Bogdan, Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima, Rim, 429-443.
- Kero, P. (2018.): *Leksikon svećenika Zadarske nadbiskupije*, u rukopisu, Zadar.
- Kovačević, R. (1977.): 70 godina Zadružnog saveza Dalmacije, u: *70 godina Zadružnog saveza Dalmacije*, Zadružna štampa, Zagreb, 9–30.
- Kraljević, R. (1994.): *Vinogradarski slom i demografski rasap Južne Hrvatske u osvit 20. st.*, Književni krug, Split.
- Krizman, B. (1969.): Ugovor o primirju savezničkih i udruženih sila s Austro-Ugarskom (3.XI.1918.), *Pomorski zbornik*, 7, 655-688.
- Kulušić, S. (1965.): Kornatska otočna skupina, *Geografski glasnik*, 27, 215-245.
- Kulušić, S. (1984.): *Murterski kraj*, Društveni centar, Murter.
- Kulušić, S. (2001.): Naseljenost i vrednovanje Kornatskih otoka od drevnih vremena do danas (nastavak), *Hrvatski geografski glasnik*, 63, 87-120.
- Leček, S. (1993.): Pokušaj smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 26, 123-150.
- Lorini, P. (1891.): *Poljodjelske prilike kotara Zadarskoga i Pučki učitelji*, Pretiskano iz *Gospodarskog lista*, Nagragjena tiskarnica Petra Jankovića, Zadar.
- Maštrović, M. (1962.): Pomorstvo Zadra u XIX stoljeću (od 1797. do 1920. godine), *Pomorski zbornik*, II, Zagreb, 1615-1636.
- Mataga, Ž. (1991.): *Poljoprivredno zadruugarstvo Hrvatske – povijest, stanje, perspektive (1860.– 1990.)*, Zadružni zavod Hrvatske, Centar za informiranje u poljoprivredi Hrvatske, Zagreb.
- Ožanić, S. (1955.): *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH – Podružnica Split, Split.
- Peričić, Š. (1973.): Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923. godine, *Radovi instituta JAZU u Zadru*, 20, 7-48.
- Peričić, Š. (1995.): *Pomorska trgovina Dalmacije u XIX stoljeću*, Zadar: Ogranak Matice hrvatske Zadar.
- Perić, I. (1978.): Vinska klauzula u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, *Rad JAZU*, 375, 257-296.

- Petešić, Ć. (1973.): Petar Lorini i ribarstvo, *Morsko ribarstvo*, 25 (3), 126-131.
- Pulišić, V. (1929.): *Olib*, Tisak Katoličke hrvatske tiskarne, Preko.
- Skračić, V., Bašić, N. (2004.): Kolonija Kornati, *Murterski godišnjak*, 1, 89-133.
- Smiric, E. (1920.): *La Dalmazia non è povera, studio compilato sulla bese di dati e statistiche ufficiali*, Zadar.
- Smoljan, B. (2008.): *Iščunski ljetopisi*, rukopis, Ist i Zadar.
- Starešina, P. (1973.): Kolonat na Silbi (u povodu 120. obljetnice otkupa otoka), *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 20, 323-341.
- Stipetić, V. (1994.): Stanko Ožanić i njegov rad na strategiji poljoprivrednog razvoja Dalmacije, *Zadarska smotra*, 43 (1-2), 135-142.
- Ströll, A. (1900.): *Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do godine 1900.*, Zadar.
- Vego, M. (2006.): *Austro-Hungarian Naval Policy 1904-1914*, London-New York: Routledge.
- Zaninović, M. (1979.): Petar Lorini (1850 - 1921). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti*, 18 (8), 241-252.

Ante Bralić i Ante Gverić

Social and economic context of Petar Lorini's work

Following a short biography of Petar Lorini in the introduction, the paper goes on to discuss the socio-economic situation in Dalmatia in the period from Lorini's appointment as the first fisheries inspector in 1897 until his death in 1921. This period was marked by slow economic development in Dalmatia due to several causes: unfavorable agricultural relations (colonnate), rentierist attitude of landowners, remoteness from traffic routes, low level of educational attainment and weak support from central authorities. To this we must add the grapevine pest (phylloxera) and the "wine clause", both of which devastated Dalmatian viticulture. However, owing to the actions of Dalmatian politicians and the public as well as the crisis of dualism, in 1907 the Viennese government decided to institute a state-subsidized investment program in Dalmatia, called "Beck's Program".

Petar Lorini (Obiteljska zbirka D. Basioli, Sali)